

Μνήμων

Τόμ. 32 (2012)

Φίλιππου Ήλιου κατάλοιπα, Έλληνική Βιβλιογραφία τοῦ 19ου αἰώνα, Βιβλία – Φυλλάδια, τόμος δεύτερος, 1819-1832, ἐπιμέλεια Πόπη Πολέμη, ἐπιστημονικοὶ συνεργάτες Ἀναστασία Μυλωνοπούλου, Εἰρήνη Ριζάκη, Βιβλιολογικὸ Ἑργαστήρι «Φίλιππος Ἡλίου», Ἀθήνα 2011

ΚΩΣΤΑΣ ΛΑΠΠΑΣ

doi: [10.12681/mnimon.650](https://doi.org/10.12681/mnimon.650)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΛΑΠΠΑΣ Κ. (2012). Φίλιππου Ήλιου κατάλοιπα, Έλληνική Βιβλιογραφία τοῦ 19ου αἰώνα, Βιβλία – Φυλλάδια, τόμος δεύτερος, 1819-1832, ἐπιμέλεια Πόπη Πολέμη, ἐπιστημονικοὶ συνεργάτες Ἀναστασία Μυλωνοπούλου, Εἰρήνη Ριζάκη, Βιβλιολογικὸ Ἑργαστήρι «Φίλιππος Ἡλίου», Ἀθήνα 2011. *Μνήμων*, 32, 264–269.
<https://doi.org/10.12681/mnimon.650>

ας σε μία από τις κυριότερες εξουσίες της, τη φιλανθρωπία, και τη σύγκρουση πόλης και Εκκλησίας με όχημα τη φιλανθρωπία, την περιθάλψη κυρίως: η Εκκλησία την έβλεπε ως μέσο μιας ωμής ιδεολογικής καταπίεσης των ανήμπορων για τις αμαρτίες τους, με απειλή την Κόλαση· η πόλη την έβλεπε ως θεσμό εξυπηρέτησης και βοήθειας προς τα μέλη της κοινότητας και αργότερα ως κοινωνικό θεσμό (σ. 22-25).

Αντίθετα, η πόλη θα εκμεταλλευτεί

το φτωχό άνθρωπο ως εργατική δύναμη, δίνοντάς του εργασία ανθυγιεινή, στο βυρσοδεφείο, στη βαφή της κλωστής, στο κέντημα –μα και ψυχολογική καταπίεση.

Χωρίς να το λέει ρητά η κ. Ν. Γ. με αυτό το βιβλίο της μας πήρε από το χέρι και μας έδειξε έναν από τους κύριους δρόμους που μας πηγαίνουν από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό.

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ

Φίλιππου Ήλιου κατάλοιπα, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα, Βιβλία – Φυλλάδια, τόμος δεύτερος, 1819-1832*, επιμέλεια Πόπη Πολέμη, επιστημονικοί συνεργάτες Άνναστασία Μυλωνοπούλου, Ειρήνη Ριζάκη, Βιβλιολογικό Έργαστήρι «Φίλιππος Ήλιου», εκδ. Μουσείο Μπενάκη, Έλληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο Μορφωτικού Ίδρυματος Έθνικης Τραπέζης, Αθήνα 2011, ξ+749 σ.

Η έκδοση του πρώτου τόμου της *Ελληνικής Βιβλιογραφίας 1801-1818* του Φίλιππου Ήλιου (1997) αποτέλεσε σταθμό στην ιστορία των βιβλιογραφικών μαςπραγμάτων. Μια ιστορία που είχε ξεκινήσει στα μέσα περίπου του 19ου αιώνα και συνεχίστηκε ως τις μέρες μας με όροσημα την προδρομική βιβλιογραφική συναγωγή του Άνδρέα Παπαδόπουλου Βρετού, τη *Bibliographie Hellénique* του Émile Legrand (ΙΕ' αϊ.-1790), που συμπληρώθηκε από τον Γεώργιο Λαδᾶ και τον Αθανάσιο Χατζηδῆμο (1791-1799), και την *Ελληνική Βιβλιογραφία* του Δημητρίου Γκίνη και του Βαλέριου Μέζα (1800-1863). Τα παραπάνω έργα απέδωσαν ένα πλούσιο βιβλιογραφικό υλικό που εμπλουτίστηκε από τα τέλη της δεκαετίας του 1950 και ύστερα με πλήθος προσθηκών.

Η Βιβλιογραφία του Ήλιου, στηριγμένη, κατά το κυρίως βιβλιογραφικό της μέρος, στη θεμελιώδη για τον 19ο αιώνα συγκομιδή των Γκίνη – Μέζα και στίς συμπληρώσεις της, που υποκίνησε ο Κ. Θ. Δημαρχᾶς, εισήγαγε ένα νέο πνεῦμα στην προσέγγιση της έντυπης παραγωγῆς. Τό καινούργιο που έφερνε ἦταν ἡ διέγερση του βιβλιογραφικού πεδίου, τὸ πέρασμα δηλαδή ἀπὸ τὴ συμβατικὴ καταλογισμὸς

ψηφιστῶν ἐντύπων στὸ ἱστορικὸ τους, ἡ ἄλλιως ἡ ἱστοριοποίηση τῆς βιβλιογραφικῆς ὕλης.

Έτσι, πέρα ἀπὸ τὴν ἀναγραφὴ τίτλων, ἡ Βιβλιογραφία τοῦ Φίλιππου Ήλιου πρόσφερε στὸν χρήστη ἕνα πλοῦτο κειμενικὸν καὶ ἐξωκειμενικὸν πληροφοριῶν: ἀναλυτικὴ παρουσίαση τοῦ περιεχομένου κάθε ἐντύπου –κάτι ἐξαιρετικὰ χρήσιμο γιὰ τὰ ἔντυπα κυρίως μὲ ποικίλο περιεχόμενο πὺν δὲν εἶναι ἐμφανὲς στὸν τίτλο τους–, πληροφορίες γιὰ τὴν τυπογραφικὴ τους ἐμφάνιση, τὰ τραβήγματα, τὴν τιμὴ καὶ τὴν κυκλοφορία τους, τὶς προηγούμενες καὶ ἐπόμενες ἐκδόσεις τους, τὸν συγγραφέα καὶ τὸν τίτλο τοῦ πρωτοτύπου στὴν περίπτωση τῶν μεταφράσεων, τὸν κατάλογο συνδρομητῶν πὺν τυχὸν περιείχαν, τὶς ἀγγελίες ἐκδόσεως καὶ τὶς κρίσεις γι' αὐτὰ σὲ ἑλληνικὰ καὶ ξένα ἔντυπα, τὶς βιβλιοθῆκες στίς ὁποῖες σώζονται ἀντίτυπά τους. Καὶ ἀκόμη, ἐπιλεγμένα παραθέματα ἀπὸ προλογικὰ κείμενα καὶ ἐπεξεργασμένες πληροφορίες γιὰ τοὺς συγγραφεῖς, τοὺς μεταφραστὲς καὶ τὴν τύχη τῶν βιβλίων. Σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις, μάλιστα, οἱ πληροφορίες γιὰ ἕνα ἔντυπο ἦταν τόσο ἀναλυτικὲς, ὥστε τὸ σχετικὸ λῆμμα ἔφτανε νὰ ἔχει τὴ μορφή μικροῦ ἄρθρου.

Με τίς καινοτομίες αὐτὲς ἡ Βιβλιογραφία τοῦ Φίλιππου Ἡλιού, μιὰ «προβληματισμένη βιβλιογραφία», γιὰ νὰ μεταχειριστῶ τὸν εὐστοχο χαρακτηρισμὸ τοῦ Σπύρου Ἀσδραχᾶ, δὲν εἶναι ἀπλῶς ἓνα βιβλιογραφικὸ βοήθημα ἀλλὰ ἓνα ἐργαλεῖο γιὰ τὴ μελέτη τῆς ἱστορίας τοῦ ἐλληνικοῦ βιβλίου στὶς ποικίλες ἐκφάνσεις του («ἀπὸ τὸ βιβλίο ὡς κατασκευὴ καὶ ὡς ἐμπόρευμα, ἕως τὸ βιβλίο ὡς πολιτισμικὸ ἀγαθόν»), ἱκανὸ νὰ ὀδηγήσει σὲ μιὰ «ἐνδελεχέστερη κατανόηση τῶν πραγματικότητων καὶ τῶν μηχανισμῶν τῆς πολιτισμικῆς ἱστορίας, ὅπως αὐτὴ διαμορφώθηκε μέσα στὸν ἱστορικὸ χρόνον».

Εἶναι εὐτύχημα ποὺ ἡ ἐκδοσὴ τοῦ μνημειώδους αὐτοῦ ἔργου δὲν διακόπηκε μὲ τὸν θάνατο τοῦ Φίλιππου τὸν Μάρτιο τοῦ 2004. Χάρη στὶς φροντίδες τῆς Πόλης Πολέμη, στενῆς συνεργατρίας του μὲ ἐνεργὸ συμμετοχὴ στὶς πολὺχρονης βιβλιογραφικὲς καὶ βιβλιολογικὲς του ἐρευνες, καὶ στὴ συνεργασία τῆς Ἀναστασίας Μυλωνοπούλου καὶ τῆς Εἰρήνης Ριζάκη, ἔχουμε τώρα στὰ χέρια μας τὸν δεύτερο τόμο τῆς *Ελληνικῆς Βιβλιογραφίας*, συνοδευόμενο ἀπὸ ψηφιακὸ ἀντίγραφο σὲ CD τοῦ ἐξαντλημένου ἤδη πρώτου τόμου.

Ἡ ἐκδοσὴ τοῦ δευτέρου τόμου ἔγινε ἀπὸ τὰ κατάλοιπα τοῦ Φίλιππου Ἡλιού, ποὺ ἀπόκεινται στὸ Βιβλιολογικὸ Ἔργαστήρι ποὺ φέρει τιμητικὰ τὸ ὄνομά του. Ἡ ἐργασία γιὰ τὴν ἐτοιμασίαν τοῦ τόμου δὲν ἦταν εὐκόλη, καθὼς ἀπὸ τὴ φύση τους τὰ κατάλοιπα, ὅπως σημειώνει ἡ Πόπη Πολέμη στὸ προλογικὸ της κείμενο, εἶναι «δυστροπα»: «συνδιαλέγεσαι διαρκῶς μὲ τὴν ἀπουσία καὶ καλεῖσαι νὰ γεμίσεις τὴ σιωπὴ μὲ λόγο δικό σου· δικές σου οἱ ἐπιλογές καὶ οἱ ἀποφάσεις». Μὲ ἄλλα λόγια, θὰ ἔπρεπε νὰ γίνουν ὅσα ὁ Φίλιππος δὲν πρόλαβε νὰ κάνει: νὰ γίνουν αὐτοψίες ἐντύπων, νὰ δοθοῦν, ὅπου χρειαζόταν, ἀποσπάσματα ἀπὸ προλογικὰ κείμενα, νὰ ταυτιστοῦν τίτλοι μεταφρασμένων ἔργων, νὰ συμπληρωθοῦν τιμές, ἀγγελίες καὶ βιβλιοκρισίες ἐντύπων, νὰ προστεθοῦν βιβλιοθήκες καὶ ἄλλα, μὲ βάση τίς προ-

διαγραφές τοῦ πρώτου τόμου καὶ χωρὶς «ἐκπτώσεις ὡς πρὸς τὴν πληρότητα τῆς βιβλιογραφικῆς ὕλης καὶ ὡς πρὸς τὴν ἀκρίβεια τῆς ἐσωτερικῆς περιγραφῆς τῶν ἐντύπων»· ἐργασίες τίς ὁποῖες πραγματοποίησαν μὲ αἴσθημα εὐθύνης, γνώση καὶ ἀποτελεσματικότητα οἱ ἐπιμελήτριες τοῦ βιβλίου.

Ὅργανικὴ συνέχεια τοῦ πρώτου τόμου, λοιπόν, ὁ δεύτερος τόμος τῆς *Ελληνικῆς Βιβλιογραφίας* καλύπτει τὰ χρόνια 1819-1832: δηλαδή, τὰ δύο τελευταῖα χρόνια τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου (τὰ ὁποῖα δὲν εἶχαν ἐνταχθεῖ στὸν πρῶτο τόμο λόγω τοῦ μεγάλου ὄγκου τῆς ὕλης), τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασιν καὶ τὰ χρόνια τοῦ Καποδίστρια ὡς τίς παραμονές τῆς ἀφίξης τοῦ Ὁθωνα στὴν Ἑλλάδα. Συνολικὰ βιβλιογραφοῦνται 1.412 τόμοι ποὺ ἀντιστοιχοῦν σὲ 1.286 τίτλους, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους 241 ἀνήκουν στὰ χρόνια 1819-1820 καὶ 1.040 στὰ χρόνια 1821-1832, ἐνῶ 5 εἶναι ἀχρονολόγητοι.

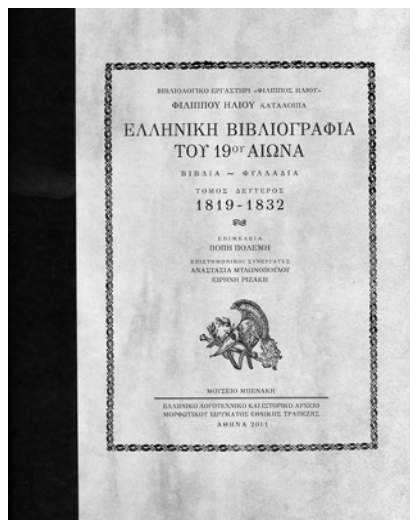
Τὰ χρόνια ποὺ καλύπτει τὸ βιβλιογραφούμενο ὕλικό, εἶναι ἐξαιρετικὰ κρίσιμα, καθὼς μέσα σ' αὐτὰ συντελεῖται ἡ μετὰβασις ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας στὴν Ἐπανάστασιν καὶ στὴ δημιουργία τοῦ ἐλευθεροῦ ἐλληνικοῦ κράτους. Τὸ στοιχεῖο τῆς μεταβατικότητος εἶναι ἐκδηλὸ καὶ στὴν ἐκδοτικὴ παραγωγὴ: ὁ ἀριθμὸς τῶν βιβλίων ποὺ τυπώνονται κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν, μειώνεται σημαντικὰ σὲ σύγκριση μὲ τὰ προηγούμενα χρόνια, ὁ χάρτης τῶν τυπογραφείων ὑφίσταται ριζικὲς μεταβολές, ἐνῶ παράλληλα σημειώνονται ἀλλαγές στὴ θεματολογία τῶν ἐντύπων καὶ στὴ γεωγραφία τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ. Τῆς μεταβολῆς αὐτῆς πραγματεύεται ἀναλυτικὰ ἡ Πόπη Πολέμη στὸ μεστὸ προλογικὸ της κείμενο ποὺ πλαισιώνεται ἀπὸ διαφωτιστικούς στατιστικούς πίνακες.

Ἄς ξεκινήσουμε ἀπὸ τοὺς ἀριθμούς. Ἡ Ἐπανάστασις τοῦ 1821, ὅπως ἦταν ἀναμενόμενο, εἶχε σημαντικὰ ἐπιπτώσεις στὴ βιβλιοπαραγωγὴ. Συγκρίνοντας καὶ τὸν ἀριθμὸ τῶν βιβλίων ποὺ ἐκδό-

θηκαν στα 1819-1820 και στα πρώτα επαναστατικά χρόνια, διαπιστώνει μια μεγάλη συρρίκνωση. Έτσι, από 104 και 137 τίτλους που είχαμε, αντίστοιχα, στα 1819 και 1820, στα 1821-1823 ο αριθμός τους πέφτει στους 40 τίτλους τόν πρώτο χρόνο, 29 στον δεύτερο και 49 στον τρίτο. Με άλλα λόγια, η αύξητική τάση που παρουσίαζε η ελληνική βιβλιοπαραγωγή στα προεπαναστατικά χρόνια ανακόπτεται με την έκρηξη της Έπανάστασης, προφανώς λόγω των έκτακτων συνθηκών. Από το 1824 αρχίζει μια ανάκαμψη (78 τίτλοι), που συνεχίζεται στα επόμενα χρόνια και ιδιαίτερα στα 1830-1832, όποτε ο αριθμός των τίτλων εξακοντίζεται, κατά μέσον όρο, στους 140 τόν χρόνο.

Τι είδους βιβλία περιλαμβάνει η παραγωγή αυτή; Κατά βάση πρόκειται για όλιγοσέλιδα έντυπα, αφού τὰ ¼ δὲν υπερβαίνουν τις 200 σελίδες και πολλά απ' αυτά είναι μικρά φυλλάδια. Οι συνθήκες δὲν εὐνοοῦν τὰ πολύτομα και ὀγκώδη ἔργα τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου. Παρατηρεῖται πάντως μιὰ τάση πρὸς μεγαλύτερα «τραβήγματα», ἐνδεικτικὴ «μιὰς κάποιας διεύρυνσης τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ». Συγχρόνως ἀλλάζει και ὁ ἄρτης τῶν τυπογραφειῶν. Τὴν πρώτη θέση κατέχουν τὰ μισσιοναρικὰ τυπογραφεῖα τῆς Μάλτας, πού καλύπτουν πάνω ἀπὸ τὸ 20% τῆς βιβλιοπαραγωγῆς τῶν ἐτῶν 1821-1832. Ἀντίθετα, ὁ ἀριθμὸς τῶν βιβλίων πού τυπώνονται σὲ τυπογραφεῖα τῆς Βενετίας, μειώνεται ἐντυπωσιακὰ (ἀπὸ 52% πού ἦταν στὴν προεπαναστατικὴ εἰκοσαετία, ὑποχωρεῖ στὸ 16,7%) –τὰ τελευταῖα κρατοῦν ὁμως «τὸ μονοπώλιο τῶν λειτουργικῶν βιβλίων» και παραμένουν «ἰσχυρὸ ἐκδοτικὸ κέντρο παραδοσιακῶν σχολικῶν ἐγχειριδίων και λαϊκῶν ἀναγνωσμάτων». Ἀνάλογη εἶναι και ἡ ὑποχώρηση τῶν τυπογραφειῶν τῆς Βιέννης. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά ἔχουμε μιὰ πραγματικὴ ἄνιση τῶν τυπογραφειῶν στὴν Ἑλλάδα. Μὲ πρωτοβουλίες πολιτικῶν, λογίων και φιλελλήνων ἱδρύονται σὲ πόλεις τοῦ νεοδημιούργητου ἑλληνικοῦ κράτους (Κόρινθος, Μεσολόγ-

γι, Ὑδρα, Ἀθήνα, Ναύπλιο, Αἴγινα κ.ἄ.) αὐτοσχέδια ἢ ὀργανωμένα τυπογραφεῖα μὲ μεγάλη παραγωγή σὲ έντυπα κάθε εἶδους, ἢ ὁποῖα ὅμως ἐν μέρει ἀποτυπώνεται στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία, ἀφοῦ σ' αὐτὴν καταχωρίζονται μόνο τὰ βιβλία και τὰ φυλλάδια και ὄχι ἡ πληθώρα τῶν μονοφύλλων και διφύλλων πού ἐκδίδονται γιὰ νὰ καλύψουν ἀνάγκες κυρίως τῆς Διοικήσεως, οἱ ἐφημερίδες και τὰ περιοδικά.

Σημαντικὲς μεταβολὲς γίνονται και στὸ πεδίο τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ. Στὴν πρώτη πενταετία ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση σημειώνεται κάθετη πτώση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν συνδρομητῶν, ὅπως δείχνουν οἱ κατάλογοι συνδρομητῶν πού περιέχονται σὲ 77 βιβλία τῶν ἐτῶν 1822-1832. Οἱ ἱσορροπίες ἐπανερχονται κυρίως μετὰ τὸ 1828, ὅταν ἀρχίζει μιὰ ἐποχὴ σχετικῆς σταθεροποίησης, ὅποτε ἡ ἀγορὰ βιβλίου, ὅπως εἶχε ἐπισημάνει ὁ Φίλιππος Ἡλιοῦ, πλησιάζει τοὺς ρυθμούς τῆς ὕστερης προεπαναστατικῆς περιόδου ἀλλὰ μὲ «σαφῆ δείγματα πολλαπλῶν διευρύνσεων και ἀνανεώσεων»: «νέες ἐπαγγελματικὲς κατηγορίες ἐμφανίζονται» στοὺς καταλόγους συνδρομητῶν, «ποὺ ἐκφράζουν και τὶς νέες κοινωνικὲς ἀνακατατάξεις» και ὄχι χωρὶς συνάρτηση μὲ τὶς τελευταῖες

διαμορφώνεται μιὰ νέα γεωγραφία τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ». Σημαντικὴ εἶναι ἐδῶ ἡ παρουσία περιοχῶν ποὺ θὰ ἀποτελέσουν τὸ ἀνεξάρτητο ἐλληνικὸ κράτος, κυρίως λόγω τῶν μετακινήσεων πρὸς τὴν Ἑλλάδα πληθυσμῶν ἀπὸ τὴν Ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία καὶ τὶς ἐλληνικὲς παρoικίες τοῦ ἐξωτερικοῦ. Ἔτσι, τὸ ποσοστὸ συμμετοχῆς τῶν περιοχῶν αὐτῶν στοὺς καταλόγους συνδρομητῶν ἀπὸ 6,4% ποὺ ἦταν στὰ χρόνια 1801-1821, ἀνεβαίνει τώρα στὸ 36,8%. Ἡ κατανομή τους δὲν εἶναι βέβαια ἰσομερής: τὴ μεγαλύτερη ἀντιπροσώπηση ἔχουν τὰ διοικητικὰ καὶ ἐμπορικὰ κέντρα τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους (Ναύπλιο, Σύρα, Αἴγινα). Ἰσχυρότερη, ἀκόμη, αὐξητικὴ τάση παρατηρεῖται στὰ Ἐπτάνησα ποὺ δεκαπλασιάζουν τὴ συμμετοχὴ τους. Συγχρόνως, μειώνεται τὸ ποσοστὸ τῶν συνδρομητῶν ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴ Μολδοβλαχία, Βεσσαραβία καὶ Τρανσυλβανία.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸ περιεχόμενο τῶν βιβλίων, ἐμφανὲς εἶναι ἡ ἀνανέωση τῆς θεματολογίας του. Ἄν καὶ οἱ κατατιμήσεις δὲν εἶναι εὐκόλες οὔτε λειτουργικὲς, καθὼς τὸ βιβλίον ἔχει πολλαπλὲς χρήσεις, παρατηρεῖται πάντως μιὰ ὑποχώρηση τοῦ παραδοσιακοῦ βιβλίου. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ παράδειγμα τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ-θηρησκευτικοῦ βιβλίου, τὸ ποσοστὸ τοῦ ὁποίου ἀπὸ 41% ποὺ ἦταν στὴν προεπαναστατικὴ περίοδο, πέφτει στὸ 15,4%. Ἀντίθετα, τὸ ἐκπαιδευτικὸ βιβλίον (νέα σχολικὰ ἐγχειρίδια ἀλλὰ καὶ παραδοσιακὲς Παιδαγωγίαι, Ὀκτωήχια καὶ Ψαλτήρια) ἀπὸ 13% ἀνεβαίνει στὸ 20%, καταλαμβάνοντας τὴν πρώτη θέση στὴν ἐκδοτικὴ παραγωγή τῆς περιόδου 1822-1832, δείγμα τῆς μέριμνας τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους γιὰ τὴν ἐκπαίδευση, ἀλλὰ καὶ τῆς ἐκπαιδευτικῆς δραστηριότητος τῶν ἀγγλοαμερικανῶν μισσιοναρίων, ἀφοῦ τὸ ¼ τῶν σχολικῶν ἐγχειριδίων ἐκδίδεται ἀπ' αὐτοὺς. Ἡ παρουσία τῶν μισσιοναρίων εἶναι οὕτως ἢ ἄλλως κυρίαρχη, ἀφοῦ καὶ ἀπὸ τὰ θρησκευτικὰ ἔργα τὸ ¼ προέρχεται ἀπὸ μισσιοναρικὰ τυπογραφεῖα, ἐνῶ ἀπὸ τὰ ἴδια ἐκπορεύονται σχεδὸν

ἀποκλειστικὰ τὰ ἡθικὰ-ψυχωφελῆ ἀναγνωσμάτων ποὺ μοιράζονται δωρεάν –στὸ πλαίσιο ὅλα αὐτὰ μιὰς δραστηρίας προσηλυτιστικῆς καὶ μορφωτικῆς ἐξόρμησης.

Ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα εἶδη ἡ λαϊκὴ λογοτεχνία ὑποχωρεῖ σὲ σχέση μὲ τὴν προεπαναστατικὴν περίοδο, ἐνῶ ἀναβαθμίζεται ἡ λόγια. Στὰ 1825 καὶ 1826 ἐκδίδονται οἱ Ὠδὲς τοῦ Κάλβου, τὸ 1825 ἐμφανίζεται σὲ ἐντυπὴ μορφή ὁ Ὑμνος εἰς τὴν ἐλευθερίαν τοῦ Σολωμοῦ, ἐνῶ ἀπὸ τὸ 1827 ἀνατέλλει τὸ ἄστρο τῆς διάδοχος τῶν Σούτσων. Δὲν λείπουν, φυσικὰ, τὰ βιβλία ποὺ ἀναφέρονται σὲ θέματα τῆς ἐπικαιρότητας: ἀφηγήσεις ἐκστρατειῶν καὶ κατορθωμάτων τῶν ἐπαναστατημένων Ἑλλήνων, πολεμικὰ ἄσματα, ἐπινίκιοι καὶ ἐπιτάφιοι λόγοι, φιλελληνικὰ ἐντυπα, ἐκδόσεις Συνταγμάτων, κείμενα ποὺ στηλιτεύουν τὶς παθολόγους τὸ πολιτικὸ σύστημα, ὅπως οἱ Ἐπτὰ πληγαὶ τῆς Ἑλλάδος τοῦ Σπυρίδωνα Βαλέτα (1827) καὶ οἱ Σάτυροι τοῦ Ἀλέξανδρου Σούτσου (1827). Ἰδιαιτέρα αἰσθητὴ, πάντως, εἶναι ἡ παρουσία μιᾶς σειρᾶς βιβλίων μὲ νομικὸ καὶ πολιτικὸ περιεχόμενο, ποὺ ἐκδίδονται στὰ χρόνια τῆς Ἐπανάστασης καὶ τοῦ Καποδίστρια. Πρόκειται κυρίως γιὰ μεταφράσεις ἔργων ἀπὸ ξένες γλῶσσες, ποὺ ἔχουν σκοπὸ νὰ συνεισφέρουν στὴ θεσμικὴ ὀργάνωση τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους καὶ νὰ θωρακίσουν τοὺς δημοκρατικοὺς θεσμούς. Ἀξίζει νὰ σταθοῦμε λίγο σὲ ὀρισμένα ἀπ' αὐτά.

Τὸ 1824 ἐκδίδεται στὴν Ὑδρα (καὶ ἐπανεκδίδεται στὰ 1825 καὶ 1830) ἓνα μικρὸ βιβλίον μεταφρασμένο ἀπὸ τὰ γερμανικά: τὸ *Βιβλιαράκι κατ' ἐρωταπόκρισιν* τοῦ γερμανοῦ δημοκράτη Wilhelm Schulz. Μεταφρασμένο ἀπὸ τὸν Στέφανο Κανέλλο, ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους ἐκπροσώπους τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, τὸ *Βιβλιαράκι* αὐτὸ εἶναι μιὰ πολιτικὴ Κατήχηση ποὺ ἀπευθύνεται στοὺς Γερμανοὺς, ἀλλὰ ἔχει νὰ πεῖ πολλὰ καὶ στοὺς Ἕλληνες, καθὼς ἐπιχειρεῖ νὰ ἀπαντήσῃ μὲ ἀπλὰ λόγια σὲ ἐρωτήματα σχετικὰ μὲ τὰ δικαιώματα τοῦ πολίτη (τί εἶναι δίκαιο καὶ τί ἄδικο, ποιὲς εἶναι οἱ ὑποχρεώσεις τῆς πο-

λιτικής εξουσίας απέναντι στον λαό, πώς κατοχυρώνονται οι λαϊκές ελευθερίες), τὰ ὁποῖα ἐνδιέφεραν ἐξίσου καὶ τοὺς ἐπαναστατημένους Ἕλληνες. Τὸν ἴδιο χρόνο ὁ Ἀναστάσιος Πολυζωίδης ἐκδίδει στὸ Μεσολύγγι τὸ *Προσωρινὸν Πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος*, συνοδευμένο ἀπὸ τὰ συντάγματα τῆς Βρετανίας καὶ τῶν «Ἡνωμένων Ἐπικρατειῶν τῆς Ἀμερικῆς», ἐνῶ ὁ ἴδιος τὸ 1825 στὸ δοκίμιό του *Θεωρία γενικῇ περὶ τῶν διαφόρων διοικητικῶν συστημάτων* ἀναφέρεται στὰ πλεονεκτήματα τοῦ κοινοβουλευτικοῦ πολιτεύματος, ὑποστηρίζει τὸ δικαίωμα ψήφου ὅλων τῶν πολιτῶν καὶ συζητᾷ θέματα σχετικὰ μὲ τὴν ὀργάνωση τῆς δικαιοσύνης.

Σὲ ζητήματα δικαίου ἀναφέρεται καὶ τὸ μεταφρασμένο ἀπὸ τὸν Σπυρίδωνα Σχοῦφο βιβλίο *Ἀποσπάσματα ἐκ τῶν τοῦ κυρίου Βατέλιον περὶ δικαίων τῶν ἐθνῶν* (1825), ποὺ περιέχει κεφάλαια ἀπὸ τὸ κλασικὸ ἔργο τοῦ Emmerich de Vattel, *Droit des gens ou principes de la loi naturelle*, καθὼς καὶ δύο βιβλία τοῦ ἱταλοῦ φιλέλληνα καὶ παλαιοῦ καρμπονάρου Alerino Palma, ποὺ ἐκδίδονται στὴν Ὑδρα τὸ 1826 (*Κατήχησις πολιτικῇ εἰς χρῆσιν τῶν Ἑλλήνων καὶ Συλλογὴ τῶν ἀρχῶν τοῦ πρωτοτύπου καὶ τοῦ ἐκ συνθήκης τῆς Εὐρώπης δικαιώματος τῶν ἐθνῶν περὶ τῶν θαλασσίων λειῶν καὶ τῆς οὐδετερότητος*). Τὸ πρῶτο ἀνέλυε ἐπίκαιρα πολιτικὰ ζητήματα, ὅπως ἡ νομιμότητα τῆς ἐλληνικῆς Ἐπανάστασης, ὁ τρόπος ὀργάνωσης τοῦ κράτους, ἡ ἀνοχὴ ἀπέναντι στὶς ἄλλες θρησκείες, ἡ ἰσότητα τῶν πολιτῶν ἀπέναντι στὸν νόμο, τὰ δικαιώματα καὶ οἱ ὑποχρεώσεις τους, ἐνῶ τὸ δεύτερο ἐλαίκευε τὶς σύγχρονες εὐρωπαϊκὲς ἀντιλήψεις γιὰ τὸ δίκαιο τῆς θάλασσας καί, εἰδικότερα, γιὰ τὸ θέμα τῶν λειῶν τοῦ πολέμου, ποὺ ἐνδιέφερε ἰδιαίτερα τὴν ἐλληνικὴ πολιτεία. Ἡ σχετικὴ παραγωγή συνεχίζεται καὶ στὰ ἐπόμενα χρόνια μὲ ἔργα ὅπως τὸ *Περὶ Πολιτειῶν* τοῦ Ἰωάννη Κοκκῶν (1828-1829) καὶ τὸ *Δίκαιον τῶν ἐθνῶν* τοῦ Vattel σὲ μετάφραση τοῦ Γ. Α. Ράλλη (1831).

Δὲν λείπουν, τέλος, καὶ κάποια βι-

βλία ποὺ ἔρχονται νὰ καλύψουν οἰκονομικοῦ τύπου ἀνάγκες καὶ ἀναζητήσεις. Ἄν τὸ Δοκίμιο πολιτικῆς οἰκονομίας (*Traité d'économie politique*) τοῦ γάλλου οἰκονομολόγου Jean-Baptiste Say, μεταφρασμένο ἀπὸ τὸν Σπ. Βαλέτα, δὲν εὐτύχησε νὰ ἐκδοθεῖ, ἕνα ἄλλο ἔργο του, τὸ *Catéchisme d'économie politique*, εἶδε τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος τὸ 1828 σὲ μετάφραση τοῦ Γεωργίου Χρυσήϊδου (*Πολιτικῆς Οἰκονομίας Κατήχησις*). Τὸ ἴδιο ἔτος ἐκδίδεται στὸ Παρίσι ἡ πραγματεία τοῦ Γρηγόριου Παλαιολόγου *Ἑρμηνεία τῆς καλλιεργείας τοῦ γεωμήλου*, ἀλλὰ καὶ ἕνα διαφορετικοῦ τύπου βιβλίο ποὺ καλύπτει προχωρημένες ἀστικές ἀνάγκες: μιὰ *Μαγειρικὴ* μὲ συνταγές, μεταφρασμένη ἀπὸ τὰ ἱταλικά ἀπὸ τὸν Γεώργιο Ζωντανὸ καὶ τυπωμένη, ὅχι τυχαῖα, στὴ Σύρα.

Τυχὲς ἀνάγκες τῆς Ἐπανάστασης καὶ τῆς ἐλληνικῆς πολιτείας εἶναι προσανατολισμένο καὶ τὸ ἔργο τοῦ Κοραῆ, ὁ ὁποῖος στρατεύεται κυριολεκτικὰ στὴν ἐθνικὴ ὑπόθεση. Τὸ 1823 ἐπανεκδίδει τὸ *Περὶ ἀδικημάτων καὶ ποινῶν* τοῦ ἱταλοῦ νομικοῦ Cesare Beccaria ποὺ πρότεινε τὴν ἀναμόρφωση τοῦ ποινικοῦ δικαίου μὲ βάση τὶς ἀρχές τοῦ Διαφωτισμοῦ, ἐνῶ ἀπὸ τὸ 1822 προσαρμόζει τὸ παλαιότερο ἐκδοτικό του πρόγραμμα στὶς νέες πολιτικὲς συνθήκες, ἐπιλέγοντας γιὰ ἐκδοσὴ κείμενα ἀρχαίων συγγραφέων ποὺ θεωροῦσε ὅτι ἀνταποκρίνονταν στὶς σύγχρονες ἀνάγκες καὶ πρόσφεραν παραδείγματα ἀρετῆς καὶ φιλοπατρίας (*Πολιτικά καὶ Ἠθικά Νικομάχεια* τοῦ Ἀριστοτέλη, *Στρατηγικά* τοῦ Ὀνησάνδρου, *Πολιτικά* τοῦ Πλουτάρχου κ.ἄ.). Οἱ ἐκδόσεις συνοδεύονται πάντα ἀπὸ ἐκτενῆ προλεγόμενα, τὰ ὁποῖα ἔχουν συχνὰ διαλογικὴ μορφή καὶ ἐκδίδονται καὶ αὐτοτελῶς, μέσα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ξετυλίγεται μεθοδικὰ ἡ πολιτικὴ σκέψη καὶ τὸ ὄραμα τοῦ Κοραῆ γιὰ μιὰ δημοκρατικὴ ἐλληνικὴ πολιτεία μὲ ἐλευθερία, δικαιοσύνη, ἰσονομία, ἀνεξίτηρησκά. Ὑπὸ τὴ σκέπη τοῦ Κοραῆ, ἐπίσης, ὁ Φίλιππος Φουρνάρης μεταφράζει καὶ ἐκδίδει τὸ 1825 στὸ Παρίσι τὸ ἔργο τοῦ Daunou *Δοκίμιον περὶ τῶν προσωπικῶν*

ἀσφαλειῶν, μὲ κύριο θέμα τὶς ἀτομικὲς καὶ πολιτικὲς ἐλευθερίες καὶ τὰ μέσα διασφάλισής τους ἀπὸ τὶς «μηχανουργίες» τῶν κάθε λογῆς ἐξουσιῶν.

Ἀπὸ τὴν ἐκδοτικὴ παραγωγὴ τῶν χρόνων ποὺ καλύπτει ἡ *Ελληνικὴ Βιβλιογραφία* ἀναδύεται ἓνας ποικιλόμορφος κόσμος συγγραφέων καὶ μεταφραστῶν, μετὰξὺ τῶν ὁποίων ὑπάρχουν καὶ λίγες γυναικες μὲ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα τὴν Εὐκλῆ Κεῖρη. Πρόκειται γιὰ παλαιὸς λογίους ἀλλὰ καὶ πολλοὺς νεότερους μὲ σπουδὲς στὰ εὐρωπαϊκὰ πανεπιστήμια, συντηρητικοὺς δασκάλους ἀλλὰ καὶ νεωτεριστὲς διανοούμενους, αὐτόχθονες καὶ κυρίως ἐτερόχθονες, κληρικοὺς ἀλλὰ «ὀλοένα καὶ περισσότερο» κοσμικοὺς· ἓνας κόσμος ἀνομοιογενὲς ἀλλὰ μὲ πίστη «στὴ δύναμη τοῦ τυπωμένου λόγου», ποὺ θὰ συμμετάσχει ἄμεσα ἢ ἔμμεσα στὶς πολιτικές, κοινωνικὲς καὶ πολιτισμικὲς διεργασίες τῆς ἐποχῆς καὶ θὰ συμβάλει στὴ διαμόρφωση τῶν συνταγματικῶν καὶ ἐκπαιδευτικῶν θεσμῶν τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους.

Σὲ ὅλα αὐτὰ τὰ θέματα καὶ πολλὰ ἄλλα, ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὰ δεδομένα τῆς *Ελληνικῆς Βιβλιογραφίας*, ἀναφέρεται μὲ διεξοδικὸ τρόπο καὶ ἐκλεπτύνσεις ποὺ φανερῶνουν γνώση τῆς ἱστορίας τοῦ βιβλίου καὶ εὐαισθησία, ἢ Πόπη Πολέμη στὸ προλογικὸ τῆς κείμενο μὲ τὸν τίτλο «Ἀπὸ τὰ κατὰλοιπα στὶς σταθμίσεις». Στὴν ἴδια καὶ στὶς συνεργατίες τῆς ὀφείλουμε, ἐπίσης, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ μεθοδικὴ ἐπεξεργασία, τοὺς ἐλέγχους καὶ τὶς συμπληρώσεις τοῦ ὕλικου ποὺ ἄφησε ὁ Φίλιππος Ἡλιού, τὰ ἐξαιρετικὰ χρήσιμα εὐρετήρια ποὺ ἐνοποιοῦν τὴ βιβλιογραφικὴ ὕλη καὶ διευκολύνουν τὶς ἀναζητήσεις τοῦ χρήστη.

Κλείνοντας, πρέπει νὰ ὑπενθυμίσω ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἑντυπὴ *Ελληνικὴ Βιβλιο-*

γραφία, ἔχουμε σήμερα στὴ διάθεσή μας, χάρις στὶς φροντίδες τοῦ Βιβλιολογικοῦ Ἑργαστηρίου «Φίλιππος Ἡλιού», καὶ μιὰ εὐρύτερη ἡλεκτρονικὴ ἔκδοση. Ἀναφέρομαι, βέβαια, στὸν ἡλεκτρονικὸ κατὰλογο ὁλόκληρης τῆς ἐλληνικῆς βιβλιοπαραγωγῆς τοῦ 19ου αἰώνα (1801-1900), ποὺ βρίσκεται σὲ κοινὴ χρῆση ἀπὸ τὸ 2008 στὸν δικτυακὸ τόπο τοῦ Μουσείου Μπενάκη· ἓνα «δυναμικὸ» κατὰλογο ποὺ συμπληρῶνεται διαρκῶς μὲ νέο ὕλικό καὶ προσφέρει τὴ δυνατότητα ποικίλων ἀναζητήσεων, καθὼς καὶ τὴν πρόσβαση, μέσω τῶν ἡλεκτρονικῶν διευθύνσεων ποὺ παρέχει, στὰ βιβλία ἐκεῖνα ποὺ ὑπάρχουν σὲ ψηφιοποιημένη μορφή στὸ διαδίκτυο. Στὸ Βιβλιολογικὸ Ἑργαστήρι χρωστᾶμε, ἐπίσης, ἓνα ἀκόμη βιβλίο, ἀπὸ τὰ κατὰλοιπα καὶ αὐτὸ τοῦ Φίλιππου, ποὺ ἐκδόθηκε πρόσφατα (2008) μὲ ἐπιμέλεια τῆς Πόπης Πολέμη καὶ μὲ τὴ συνεργασία τῆς Ἀννας Ματθαίου καὶ τῆς Εἰρήνης Ριζάκη: τὸ *Διὰ τοῦ γένους τὸν φωτισμόν*, ποὺ περιέχει ἀγγελλίες γιὰ τὴν ἔκδοση ἐλληνικῶν ἐντύπων στὰ χρόνια 1734-1821.

Οἱ παραπάνω ἐργασίες, μὲ ἐπιστέγασμα τὴν ἔκδοση τῆς *Ελληνικῆς Βιβλιογραφίας*, ἀνοίγουν καινούργιους δρόμους στὴ μελέτῃ τῆς ἱστορίας τοῦ βιβλίου καὶ τῆς ἀνάγκης, καὶ θὰ ἤθελα νὰ ὑπογραμμίσω γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ τὸν ὑποδειγματικὸ τρόπο διαχείρισης τοῦ τεκμηριωτικοῦ ὕλικου ποὺ ἄφησε ὁ Φίλιππος Ἡλιού ἀπὸ τὴ μικρὴ ὁμάδα τοῦ Βιβλιολογικοῦ Ἑργαστηρίου, καὶ ἰδιαίτερα τὴν προσφορὰ τῆς Πόπης Πολέμη ποὺ συνεχίζει σὲ δύσκολους καιροὺς τὴν ἐπίμοχθῃ ἀλλὰ καὶ γοητευτικὴ διαδρομὴ στὸν κόσμο τοῦ βιβλίου, τὴν ὁποία ξεκίνησε ὁ Φίλιππος.

ΚΩΣΤΑΣ ΛΑΠΠΑΣ

Κατερίνα Μπρέγιαννη, *Νεοελληνικὸ νόμισμα. Κράτος καὶ ἰδεολογία ἀπὸ τὴν Επανάσταση ἕως τὸ Μεσοπόλεμο*, Ακαδημία Αθηνῶν, Κέντρον Ερεῖνης τῆς ἱστορίας τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ, Αθήνα 2011, 363 σ.

Σε μια περίοδο ὅπου κυρίαρχο θέμα συζήτησης, στὴ χώρα μας ἀλλὰ καὶ διεθνῶς,

αποτελεῖ ἡ ἐνδεχόμενη ἔξοδος τῆς Ελλάδας ἀπὸ τὴ ζώνη τοῦ ευρώ, ἢ ἀκόμη καὶ